"भारत–चीन व्यापारी स्थिती आणि स्थित्यंतरे: व्यापार प्रवाह, व्यापार तूट आणि आर्थिक परस्परावलंबित्वेचा विश्लेषण (इ.स. २००० ते २०२६)"

संशोधक
जितेंद्र छोटेलाल दरवडे
एम.ए., सेट (राज्यशास्त्र)

मार्गदर्शक
प्रा.डॉ. राजेंद्र ओंकार बेलोकार
(एम.ए.(राज्यशास्त्र),एम.एड, नेट,एम.फिल,पीएच.डी.)
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती. गोदावरीदेवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर, जिल्हा भंडारा

सारांश

भारत आणि चीन हे आशियातील दोन प्रमुख आर्थिक देश असून जागतिक अर्थव्यवस्थेत त्यांचे महत्त्व सातत्याने वाढत आहे. इ.स. २००० नंतर जागतिकीकरण, आर्थिक उदारीकरण, औद्योगिकीकरण आणि दोन्ही देशांच्या वाढत्या बाजारपेठेमुळे भारत–चीन द्विपक्षीय व्यापारात लक्षणीय वाढ झाली. तथापि, व्यापाराच्या वाढीसोबत भारताच्या चीनबरोबरील व्यापार तुटीतही सातत्याने वाढ झाल्याचे दिसून येते. प्रस्तुत अभ्यासाचा मुख्य उद्देश इ.स. २००० ते २०२६ या कालखंडातील भारत–चीन व्यापारी संबंधांतील बदलांचा, व्यापार प्रवाहाचा, निर्यात–आयात संरचनेचा, व्यापार तुटीचा आणि आर्थिक परस्परावलंबित्वाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे हा आहे. या अभ्यासामध्ये दुय्यम माहितीच्या आधारे भारत आणि चीनमधील द्विपक्षीय व्यापाराचे स्वरूप, प्रमुख आयात–निर्यात वस्तू, व्यापारातील वाढीचे प्रवाह आणि भारताच्या व्यापार तुटीची कारणे यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. अभ्यासाचे निष्कर्ष असे दर्शवितात की, राजकीय आणि सीमाविषयक मतभेद असूनही भारत–चीन यांच्यातील आर्थिक परस्परावलंबित्व कायम आहे. त्यामुळे चीनसोबतचे व्यापारी संबंध पूर्णपणे तोडण्याऐवजी भारताने व्यापाराचे विविधीकरण, देशांतर्गत उत्पादनक्षमता वाढविणे, उच्च मूल्यवर्धित वस्तूंची निर्यात वाढविणे, पर्यायी पुरवठा–साखळी विकसित करणे आणि व्यापार तूट कमी करण्यासाठी क्षेत्रनिहाय धोरणात्मक उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत अभ्यास भारत–चीन व्यापारी संबंधांचे आर्थिक आणि धोरणात्मक स्वरूप समजून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरतो.

बीज शब्द: *भारत–चीन व्यापार, द्विपक्षीय व्यापार, तूट, निर्यात, आयात, आर्थिक परस्परावलंबित्व, व्यापार प्रवाह, आत्मनिर्भर भारत, व्यापार धोरण.*

Scanned with OKEN Scanner

१.० प्रस्तावना

भारत आणि चीन हे आशियातील दोन महत्त्वाचे उदयोन्मुख आर्थिक देश असून त्यांच्या द्विपक्षीय संबंधांना राजकीय, सामरिक, आर्थिक आणि व्यापारी अशा विविध आयामांचा आधार आहे. इ.स. २००० नंतर जागतिकीकरण, उदारीकरण, उत्पादनक्षमता वाढ, जागतिक पुरवठा साखळीचा विस्तार आणि आशियाई अर्थव्यवस्थांचे वाढते महत्त्व यामुळे भारत–चीन व्यापारी संबंधांमध्ये लक्षणीय विस्तार झाला. राजकीय आणि सीमाविषयक मतभेद कायम असतानाही दोन्ही देशांमधील वस्तूंच्या व्यापाराचे प्रमाण वाढत गेले. त्यामुळे भारत–चीन संबंधांचा अभ्यास केवळ राजकीय किंवा सामरिक दृष्टिकोनातून न करता आर्थिक परस्परावलंबित्व आणि व्यापाराच्या दृष्टिकोनातून करणे आवश्यक ठरते.

इ.स. २००० ते २०२६ हा कालखंड भारत–चीन व्यापारी संबंधांच्या दृष्टीने अनेक महत्त्वपूर्ण बदलांचा साक्षीदार आहे. सुरुवातीच्या काळात द्विपक्षीय व्यापाराचे प्रमाण तुलनेने मर्यादित होतेय परंतु पुढील दोन दशकांत चीन भारताचा एक महत्त्वाचा व्यापार भागीदार बनला. या काळात भारताकडून चीनकडे प्रामुख्याने कच्चा माल, खनिजे, कृषी व प्राथमिक स्वरूपाची उत्पादने निर्यात झाली, तर चीनकडून इलेक्ट्रॉनिक्स, यंत्रसामग्री, रसायने, औद्योगिक घटक आणि विविध उत्पादित वस्तूंची आयात मोठ्या प्रमाणात झाली. परिणामी द्विपक्षीय व्यापार वाढला असला तरी भारताच्या दृष्टीने व्यापार तूट ही सातत्याने महत्त्वाची समस्या राहिली. अलीकडील अभ्यासांमध्येही भारताच्या चीनबरोबरील व्यापारातील संरचनात्मक असमतोल आणि उत्पादित वस्तूंच्या आयातीवरील अवलंबित्व अधोरेखित करण्यात आले आहे.

भारत–चीन व्यापारी संबंधांमध्ये व्यापार प्रवाह, व्यापार तूट आणि आर्थिक परस्परावलंबित्व हे तीन प्रमुख घटक विशेष महत्त्वाचे आहेत. व्यापार प्रवाहाच्या अभ्यासातून दोन्ही देशांमधील निर्यात–आयातीची दिशा, प्रमाण आणि कालानुरूप बदल स्पष्ट होतात. व्यापार तुटीच्या अभ्यासातून भारताच्या चीनवरील आयात–अवलंबित्वाचे स्वरूप आणि त्याचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम समजून घेता येतात. त्याचबरोबर इलेक्ट्रॉनिक्स, औषधनिर्मितीतील सक्रिय औषधी घटक, सौरऊर्जा, दूरसंचार, यंत्रसामग्री आणि विविध औद्योगिक घटक यांसारख्या क्षेत्रांतील परस्परावलंबित्वामुळे व्यापार संबंधांना केवळ वस्तूंच्या देवाणघेवाणीचा अर्थ न राहता उत्पादन आणि पुरवठा–साखळीशी संबंधित व्यापक आर्थिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. अलीकडील संशोधनात भारताची चीनवरील काही क्षेत्रांतील अवलंबित्व आणि आत्मनिर्भरतेच्या धोरणानंतरही कायम असलेली आव्हाने स्पष्ट करण्यात आली आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

या संबंधांना राजकीय घटनांचाही प्रभाव पडला आहे. सीमावाद, विशेषत: २०२० नंतरचे भारत–चीन तणाव, कोविड–१९ महामारी, जागतिक पुरवठा–साखळीतील बदल आणि भारताने स्वीकारलेल्या आत्मनिर्भरता व आयात–विविधीकरणाच्या धोरणांमुळे दोन्ही देशांमधील आर्थिक संबंधांचे स्वरूप नव्या टप्प्यात प्रवेशले. तथापि, राजकीय तणाव असूनही व्यापार पूर्णपणे कमी झालेला नाही. उलट अलीकडील काळात भारताची चीनकडील आयात मोठ्या प्रमाणात राहिली आहे. २०२४ ते २५ मध्ये भारताची चीनकडील आयात सुमारे ११३.५ अब्ज डॉलर, तर चीनकडे निर्यात सुमारे १४.३ अब्ज डॉलर होती, ज्यातून व्यापारातील असमतोलाचे गांभीर्य दिसून येते.

म्हणूनच प्रस्तुत संशोधनामध्ये भारत–चीन व्यापारी संबंधातील स्थिती आणि स्थित्यंतरे: व्यापार प्रवाह, व्यापार तूट आणि आर्थिक परस्परावलंबित्वाचे विश्लेषण (इ.स. २००० ते २०२६) या विषयाचा कालानुक्रमिक, तुलनात्मक आणि विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यात आला. या अभ्यासातून भारत–चीन व्यापाराच्या वाढीचे स्वरूप, निर्यात–आयातीतील बदल, व्यापार तुटीची कारणे, प्रमुख व्यापारवस्तू, क्षेत्रनिहाय परस्परावलंबित्व आणि बदलत्या भारतीय व्यापार धोरणाचा परिणाम यांचा चिकित्सक आढावा घेण्यात आला. तसेच राजकीय संबंधांतील चढ–उतार आणि व्यापारी संबंध यांच्यातील परस्परसंबंध समजून घेण्यात आला.

२.० संशोधन पद्धती

कुठल्याही समस्येचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न करत असतांना समस्येच्या निरीक्षणा संबंधीत माहिती एकत्र करणे व माहितीचे विश्लेषण करण्याकरिता योग्य ती योजना बनविणे अनिवार्य असते. संशोधकाला संशोधन कार्याला सुरूवात करण्यापुर्वी निवडलेल्या समस्येबाबत माहिती मिळविण्यात आली. वर्तमान समस्येचे अध्ययन करतांना पूर्वी झालेल्या विविध संदर्भग्रंथ, व याविषयाशी संबिधित समानता असणारी पुस्तके, प्रबंध, लघु प्रबंधाचे अध्ययन केले. इतर लोकांनी काय संशोधन केले आहे, त्यांनी कोणत्या पध्दती वापरल्यात, कोणते निष्कर्ष काढले हे जाणून घेतले. या सर्व पूर्व संशोधनातील माहितीचे विश्लेषण व पूर्वी झालेल्या संशोधनाचा आढावा घेण्यात आला.

३.० परिणाम व चर्चा

Scanned with OKEN Scanner

डेवीसन (२०२४) यांनी चीनकडून वाढलेल्या आयातीचा भारतीय स्थानिक कामगार बाजारावर होणारा परिणाम याबाबत अध्ययन केले. Instrumental Variables पद्धतीचा वापर करून केलेल्या विश्लेषणात चीनच्या आयातीशी अधिक संपर्क असलेल्या भारतीय जिल्ह्यांमध्ये उत्पादन क्षेत्रातील रोजगारवाढीवर नकारात्मक परिणाम दिसून आल्याचे नमूद करण्यात आले. या अभ्यासामुळे भारत–चीन व्यापाराचा परिणाम केवळ व्यापार तूट किंवा ळक्च्पुरता मर्यादित न राहता रोजगार आणि स्थानिक औद्योगिक संरचनेवरही होतो, हे स्पष्ट होते.

काथजु आणि फजीली (२०२४) यांनी भारत–चीनमधील व्यापार अडथळे पूर्णपणे दूर केल्यास व्यापार आणि आर्थिक कल्याणावर काय परिणाम होऊ शकतो. याचे Counterfactual Analysis केले. Structural Gravity Model च्या आधारे केलेल्या अभ्यासात दोन्ही देशांमधील व्यापार अडथळे कमी झाल्यास व्यापारवाढीची आणि आर्थिक कल्याणाची संभाव्यता असल्याचे दिसून आले. मात्र व्यापार उदारीकरणामुळे उत्पादक आणि ग्राहकांवर होणारे परिणाम समान नसतात, त्यामुळे भारत–चीन व्यापार धोरणाचा विचार करताना क्षेत्रनिहाय परिणाम लक्षात घेणे आवश्यक असल्याचे अभ्यासातून सूचित होते.

देवी आणि शर्मा (२०२४) यांनी या अभ्यासामध्ये २००१ ते २०२१ या कालखंडातील भारत–चीन द्विपक्षीय व्यापाराचे प्रवाह आणि वस्तूंची रचना तपासली. त्यांच्या निष्कर्षानुसार भारत आणि चीन या दोन्ही देशांच्या निर्यात संरचनेत तुलनात्मक लाभ असलेल्या उत्पादनांचा विस्तार झाला असला तरी भारताच्या निर्यातीमध्ये प्राथमिक उत्पादनांचे आणि चीनकडून आयातीत उत्पादित वस्तूंचे वर्चस्व दिसून येते. त्यामुळे भारताच्या व्यापार संतुलनासाठी उत्पादित वस्तूंच्या निर्यातीला चालना देणे आवश्यक असल्याचे अभ्यासातून सूचित होते.

महारदीका व सहकारी (२०२५) यांनी भारत–चीन व्यापारातील असमतोलाचा संरचनात्मक आणि धोरणात्मक दृष्टिकोनातून अभ्यास केला. त्यांच्या अभ्यासानुसार भारताचा चीनबरोबरील व्यापार तूट हा २००० च्या दशकाच्या सुरुवातीपासून सातत्याने दिसून येणारा घटक आहे. अभ्यासामध्ये व्यापार असमतोलासाठी औद्योगिक संरचना, उत्पादनक्षमता, जागतिक

Scanned with OKEN Scanner

मूल्यसाखळी आणि भारताच्या देशांतर्गत औद्योगिक धोरणांची भूमिका तपासण्यात आली. डांम पद प्दकपं आणि औद्योगिक धोरणांद्वारे भारताची उत्पादन क्षमता वाढविण्याच्या प्रयत्नांनंतरही व्यापार असमतोल पूर्णपणे दूर झालेला नाही, असे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

चौधरी (२०२५) यांनी २०००ते २०२४ या कालखंडातील भारत–चीन व्यापाराचे विश्लेषण करताना कमचमदकमदबल, जतंकम कमपिबपज आणि कमबवनचसपदह जतमदके यांवर भर दिला. अभ्यासानुसार भारताने काही महत्त्वाच्या क्षेत्रांमध्ये चीनवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी विविध धोरणात्मक उपाययोजना केल्या असल्या तरी इलेक्ट्रॉनिक्स, औद्योगिक घटक आणि इतर महत्त्वाच्या उत्पादन–साखळ्यांमध्ये चीनचे महत्त्व अद्याप मोठे आहे. त्यामुळे पूर्ण आर्थिक विभक्तीकरणाऐवजी पुरवठा–साखळीतील जोखीम कमी करणे आणि व्यापाराचे विविधीकरण करणे हा अधिक व्यवहार्य दृष्टिकोन ठरू शकतो.

साहित्याच्या आढाव्यातून दिसून येणारी संशोधन पोकळी

वरील साहित्याच्या अभ्यासातून असे दिसून येते की भारत–चीन व्यापारावर अनेक संशोधकांनी व्यापार तूट, व्यापार प्रवाह, आर्थिक परस्परावलंबित्व, रोजगार, तुलनात्मक लाभ आणि व्यापार अडथळे या विविध अंगांनी संशोधन केले आहे. तथापि, प्रस्तुत संशोधनाची वेगळी उपयुक्तता पुढील बाबींमध्ये आहेरू अनेक अभ्यास विशिष्ट कालखंडांपुरते मर्यादित आहेतय प्रस्तुत अभ्यास २००० ते २०२६ या दीर्घ कालखंडाचा विचार करतो. व्यापारवाढीबरोबरच व्यापार तूट आणि आर्थिक परस्परावलंबित्व यांचा एकत्रित अभ्यास केला जाणार आहे. भारत–चीन राजकीय संबंधांतील बदल आणि त्यांचा व्यापारावर होणारा परिणाम विचारात घेतला जाणार आहे. केवळ व्यापाराच्या प्रमाणाऐवजी निर्यात–आयात संरचना आणि प्रमुख क्षेत्रांतील अवलंबित्व यांचे विश्लेषण केले जाईल. २०२६ पर्यंतचा कालखंड समाविष्ट केल्यामुळे अलीकडील व्यापार स्थितीचे अधिक अद्ययावत चित्र प्राप्त होईल.

३.० निष्कर्ष

५

Scanned with OKEN Scanner

इ.स. २०२० नंतर भारत–चीन संबंधांमध्ये सीमाविषयक तणाव, कोविड–१९ महामारी आणि जागतिक पुरवठा–साखळीतील बदल यामुळे आर्थिक संबंधांच्या स्वरूपात महत्त्वपूर्ण बदल झाले. भारताने आत्मनिर्भर भारत, Make in India, उत्पादनवाढ आणि आयात–विविधीकरण यांसारख्या धोरणांद्वारे चीनवरील अतिनिर्भरता कमी करण्याचा प्रयत्न केला. तथापि, इलेक्ट्रॉनिक्स, औद्योगिक यंत्रसामग्री, सौरऊर्जा, रसायने आणि औषधनिर्मितीतील काही महत्त्वाच्या घटकांमध्ये चीनवरील अवलंबित्व अद्याप लक्षणीय आहे. त्यामुळे आत्मनिर्भरतेचा अर्थ पूर्णपणे चीनपासून आर्थिक विभक्तीकरण असा नसून देशांतर्गत उत्पादनक्षमता वाढविणे आणि पर्यायी पुरवठा–साखळ्या विकसित करणे असा अधिक व्यापक असणे आवश्यक आहे.

अभ्यासातून हेही स्पष्ट होते की भारताच्या व्यापार तुटीचे निराकरण करण्यासाठी केवळ चीनकडील आयात कमी करणे पुरेसे नाही. भारताने उच्च मूल्यवर्धित आणि तंत्रज्ञानाधारित उत्पादनांची निर्यात वाढविणे, संशोधन व विकासाला प्रोत्साहन देणे, उत्पादनक्षमता वाढविणे, गुणवत्तेची आंतरराष्ट्रीय मानके पूर्ण करणे आणि चीनच्या बाजारपेठेत भारतीय उत्पादनांना अधिक प्रवेश मिळवून देणे आवश्यक आहे. औषधे, कृषी व प्रक्रिया केलेली कृषी उत्पादने, अभियांत्रिकी वस्तू, रसायने, माहिती–तंत्रज्ञानाशी संबंधित सेवा आणि उच्च मूल्यवर्धित उत्पादनांमध्ये भारताला निर्यात वाढीची संधी उपलब्ध आहे.

एकूणच, २००० ते २०२६ या कालखंडात भारत–चीन व्यापारी संबंध हे ”वाढता व्यापार, परंतु असमतोल व्यापार“ या स्वरूपाचे राहिले आहेत. राजकीय आणि सामरिक मतभेद वाढले असतानाही आर्थिक परस्परावलंबित्व कायम राहिले आहे. त्यामुळे भारतासमोरचे प्रमुख आव्हान चीनसोबतचे व्यापार संबंध संपुष्टात आणणे नसून ते अधिक समतोल, परस्पर लाभदायक, विविधीकृत आणि धोरणात्मकदृष्ट्या सुरक्षित करणे हे आहे. भारताने व्यापार तूट कमी करण्यासाठी निर्यातक्षम उत्पादनक्षमता वाढविणे, देशांतर्गत औद्योगिक आधार मजबूत करणे, पर्यायी आंतरराष्ट्रीय पुरवठा–साखळ्या विकसित करणे आणि चीनच्या बाजारपेठेत भारतीय निर्यातीचा विस्तार करणे आवश्यक आहे.

Scanned with OKEN Scanner

भारत–चीन व्यापारी संबंध हे केवळ आर्थिक संबंध नसून भारताच्या आर्थिक सुरक्षा, औद्योगिक विकास, रोजगार, तंत्रज्ञान, पुरवठा–साखळी आणि परराष्ट्र धोरणाशी संबंधित व्यापक धोरणात्मक संबंध आहेत. म्हणून भविष्यात भारताने चीनसोबत स्पर्धा आणि सहकार्य यांचा संतुलित दृष्टिकोन स्वीकारणे आवश्यक आहे. व्यापाराचे विविधीकरण, आत्मनिर्भरता आणि आर्थिक सहकार्य यांचा समन्वय साधल्यास भारत आपल्या व्यापार तुटीवर नियंत्रण मिळवून चीनसोबत अधिक संतुलित आणि दीर्घकालीन व्यापारी संबंध प्रस्थापित करू शकतो.

४.० संदर्भ सूची

- देवलंकार, शैलेंद्र, भारताचे परराष्ट्र धोरण–नविन प्रवाह, सकाळ प्रकाशन, १ जनवरी २०१८.
- अरविंद व्यं. गोखले आणि वासुदेव कुलकर्णी, ड्रॅगनचे करोनास्त्र, श्री गंधर्व–वेद प्रकाशन, पुणे, २०२०.
- बोधनकर, सु व अलोनी वि., सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, १९९३.
- जरारे, वि., संशोधन प्रणाली, सुविधा पब्लिशर्स, ३५–ए, नटराज नगर, इमली फाटक, जयपूर, १९९५.
- Chaudhary, S. (2025). India&China trade dynamics: Dependency deficit and decoupling trends- Social Science Journal for Advanced Research
- Davison, C (2025). Imports and employment: India’s trading relationship with China- The Journal of Development Studies, 61(2), pp. 294–311.
- Devi, M and Sharma, L. (2024). India&China bilateral trade relationship: An analysis of economic interdependence and strategic challenges, Journal of the Oriental Institute, 73(2), pp. 500–520.
- Kathjoo, U.N and Fazili, A. (2024). Removing trade barriers between China and India: A counterfactual analysis on report growth and welfare, Foreign Trade Review, 61(2), pp. 14-18.

Scanned with OKEN Scanner

ISSN NO: 0022-1945

- Mahardika, P., Fauzan, A. A and Hidayat, N. P. (2025). Analyzing the dynamics of India&China trade imbalance: A structural and policy&oriented study, Journal of World Trade Studies, 10(1), p. 129.
- Kaur, S and Nanda, P. (2010). India's export potential to other SAARC countries: A gravity model analysis, Journal of Global Economy, 6(3), pp. 167–84.
- Jain, B. M. (2004). India-China Relations: Issues and Emerging Trends," The Round Table, 93(374), pp. 253-69.

Scanned with OKEN Scanner